

YEREL GÜÇ DENGELERİ ARASINDA BİR OSMANLI ŞEHİRİ: MARDİN

Doç. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR*

Giriş

Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarında Merkezci Bakışa Kısa Bir Eleştiri

Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının, bazı istisnalara rağmen, göze çarpan en önemli özellikleri belli bir şablon çerçevesinde olmalarıdır. Osmanlı dönemiyle sınırlı şehir tarihi çalışmalarının üzerine oturduğu bu şablonun, coğrafi, etnik, sosyal, dini, mimari, ekonomik vs. birçok açıdan farklı şehirler üzerinde uygulanması birbiriyle neredeyse tıpatıp benzer Osmanlı şehirleri ortaya çıkarmıştır. Bu şablona göre Osmanlı şehri fiziksel açıdan, kale etrafındaki idari yapılar, resmen tanımlanmış mahalleler, dini, sosyal ve ekonomik yapılardan; idari açıdan, merkezin tanımladığı idarecilerden, sosyal açıdan Erkân-ı Erbaa (*veya anasır-ı erbaa*) ve millet sisteminin öngördüğü sınıflardan, ekonomik olarak ise aynı şekilde resmen vergilendirilmiş değerlerden ibaret, kurgulanmış bir birimdir.

Bu kurgunun veya bu şablonun iki önemli sebebi olduğunu düşünüyorum.

Birincisi tarihçilerin kaynak/belge bağımlılığıdır. Osmanlı dönemiyle ilgili kolay yoldan ulaşılabilecek kaynaklar Osmanlı resmi belgeleridir. Gelişmiş ve bir anlamda tutucu bir bürokrasinin ürünü olan bu belgeler üzerinden geçmiş okumak, tarih biliminin ısrarlı kaynak talebine cevap vermeleri açısından tarihçiler için büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Ancak bu kolaycılık Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında, gerçek yaşamla ne kadar çakıştığı belirsiz bir bürokratik teorinin ürünü şehir tasvirleri ortaya koyarken çoğu zaman şehrin kendisinin ıskalanmasına yol açmaktadır. Osmanlı vergi kayıtları merkeze alındığında araştırılan coğrafya/şehir bir vergi yükümlüsü sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayalı bir çalışmada mahkeme merkezli bir şehirden bahsediyoruzdur. Benzer şekilde diğer Osmanlı resmi kayıtları da belli yönler odaklanmış ve başka yönlerin göz ardı edildiği bürokratik belgelerdir. Belgelerin yönlendirmesiyle şehrin belli yönlerine odaklanan bakışlar çoğu zaman şehir için daha önemli belki de şehri daha fazla 'anlatacak' daha fazla 'tanıtacak' yönlerin görülmemesine yol açmaktadır.

Bu durum sadece tarihçinin belge bağımlılığıyla ilişkilendirilmez. Bunun yanında Osmanlı şehir kavramına dair tanımlardan kaynaklanan zihinsel bir problemden de bahsetmek mümkün. Tarihçiler çoğu zaman şehri kendi gerçeklerinden soyutlayıp, Osmanlı bürokratik teorisi içine yerleştirdikleri ölçüde şehrin Osmanlı kimliğine sahip olacağını düşünüyorlar. Bu yaklaşım

şehri şehir yapan birçok bileşenin de göz ardı edilmesine sebep oluyor. Şehrin Osmanlı öncesi geçmişinin veya yerel dinamiklerinin dikkate alınması şehrin Osmanlı kimliğini ortadan kaldıracığı kaygısı taşıyor. Şu soru, bu kaygının yersizliğini ortaya koyabilir diye düşünüyorum: "Osmanlı şehri" tanımı sadece Osmanlı bürokratik teorisi içinde mi mümkündür? Yoksa tam olarak Osmanlı teorisi ile şehrin kendi geçmişinin ve gerçeklerinin kesiştiği noktada mı Osmanlı şehri vardır?

Bu eleştiri aynı devletin yönetimindeki şehirlerin benzer özellikler gösterme ihtimallerinin göz ardı edilmesi anlamı taşımamaktadır. Ancak önemli bir eksikliğin tespiti ve Osmanlı şehrinin geniş bir perspektifle yeniden değerlendirilmesi gerektiğine dikkatleri çekmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada yukarıda yapılan eleştireler kısmen de olsa aşılımaya çalışılarak, Osmanlı teorisi yanında şehri hemen her açıdan etkileyen yerel güçler ve şehir üzerindeki etkilerine değinilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı İdaresinde Mardin

On altıncı yüzyılda Osmanlı sınırlarına katılan Mardin, Diyarbakir Eyaleti'ne bağlı bir liva olarak Osmanlı idari sistemi içinde yerini almıştır. On yedinci yüzyıla kadar sancak/liva veya kaza hatta "*Amid livasına bağlı bir nahiye*" olarak Diyarbakir Eyaleti'ne bağlılığı devam etmiştir¹. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda etkin olan aşiretlerin eşkıyalık faaliyetleri sebebiyle, Bağdat Eyaleti'ne bağlanmışsa da², Diyarbakir Eyaleti ile ilişkisi tamamen kesilmemiştir.

Mardin, Osmanlı fethinin hemen ardından yapılan idari taksimatta bir sancak olarak Diyarbakir Eyaleti'ne bağlanmasına rağmen, yönetim yapısı klasik Osmanlı sancak yönetiminden farklı olmuştur. Bir sancak olarak anılmakla birlikte, Mardin'in yönetimi bir sancakbeyine bırakılmamış, Diyarbakir Eyaleti'nin paşa sancağı Amid'den, Diyarbakir valilerince yönetilmiştir³.

On altıncı yüzyılın sonlarında Mardin'de yönetici olarak voyvodalara rastlamaktayız⁴. Ancak bu voyvodaların şehrin sancakbeyi düzeyinde yöneticisi mi yoksa has gelirlerini toplamak için görevlendirilen has sahiplerinin temsilcileri⁵ mi oldukları belirsiz görünmektedir. Tımar sisteminin aktif olduğu klasik dönemlerde "*has*" gelir bölgelerinin yönetimini sahibi adına üstlenen kimseye "*voyvoda*" denmekteydi⁶. Mardin voyvodaları atanırken "*Valide Sultan(ın)...Mardin'de olan başmaklık hasları voyvodalığı*"⁷ sıfatıyla

1 Nejat Göyünc, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 35-46.

2 Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk), Mardin Tarihi, (Yayına Hazırlayan: Burhan Zengin), Ankara 1999, s. 188; MŞS 252, 12 Rebiülevvel 1159/4 Nisan 1746 tarihli belge.

3 Göyünc; age, s. 35 vd.; Süavi Aydın; Kudret Emiroğlu; Oktay Özel ve Süha Ünsal, Mardin Cemaat Aşiret Devlet, Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 147.

4 MŞS 259, 27 Rebiülahır 1007/27 Aralık 1598 ve 8 Zilkade 1007/ 2 Haziran 1599 tarihli belgeler.

5 Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 24.

6 Musa Çadirci, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 29.

7 MŞS 259, 22 Receb 1007/18 Şubat 1599 tarihli belge.

atanıyorlardı. Bu yönleriyle görevlerinin, hasların vergi alacaklarını toplamaktan ibaret olduğu düşünülebilir⁸. Ancak Mardin'de sancakbeyi olmayışı ve gelirleri has olarak verilmiş sancakların idaresinin voyvodaliğe çevrildiği düşünüldüğünde Mardin'e atanan voyvodaların sancakbeyleri gibi idari ve mali yönetici oldukları anlaşılmaktadır⁹.

Mardin'e atanan "dergah-ı ali çavuşlarından", "dergah-ı ali müteferrikalarından" veya "dergah-ı mu'allam bevvalarından" olan voyvodalar genellikle görev yerlerine gelmiyorlar ve yerlerine vekil tayin ediyorlardır¹⁰. Muhtemelen Mardin'deki aşiret reisleri ve eşrafın etkinlikleri Osmanlı hâkimiyetinin ilk yüzyılında bu vekillikler aracılığıyla resmi bir hüviyet kazanıyordu. Bu yönüyle, eyalet-sancak yönetimiyle hükümet-ocaklık yönetimi arasında bir sınır şehri olan Mardin, aslında her iki yönetim biçiminin arasında bir yönetim yapısına sahip görünmektedir.

Resmi anlamda klasik Osmanlı idari yapısı içinde Diyarbakir Eyaleti'ne bağlı bir sancak veya Amid'e sancağına bağlı bir kaza olarak örgütlenmiş görünse de, Osmanlı merkezi yönetimi Mardin'de yerel güç unsurları olarak tanımlayabileceğimiz aşiretler ve eşraf ile hâkimiyeti sağlamaktadır. Osmanlı'nın, güçlü bir Osmanlı öncesi yerel aristokrasinin, yönetici veya askeri elitin bulunduğu bölgelerde uyguladığı uzlaşma ve yumuşak geçiş politikasının bir benzerini Mardin'de de uyguladığını görmekteyiz. Bu politika bir yandan, yukarıda da değindiğimiz gibi, resmen görev verilen kişilerin görevlerini vekâlet yoluyla yerel güçlerin kullanması şeklinde, diğer yandan yerel güçlere dirlik verilmesi ve göçer aşiretlerden oluşturulan vergi kalemlerinin, mukataaların önemlice bir kısmının kendilerine tahsis edilmesi şeklinde uygulanmaktadır. Böylece, bölgede yerel gücü temsil eden kişiler, Osmanlı yönetici sınıfı ile eklemlenmiş, bir anlamda Osmanlı sistemi içinde meşruiyet kazanmışlardır¹¹. Osmanlı hâkimiyetinin ilk yüzyılında, yerel güçlere tanınan bu imkân aslında karşılıklı bir çıkar ilişkisine dayandırılabilir. Osmanlı, sınırlarına yeni kattığı bu coğrafyada bir yandan İran'la mücadelesi için diğer yandan bölgeye tam hâkimiyet kurabilmek için yerel güçlere ihtiyaç duyarken, yerel güçler de bölgede daha etkin olmak ve yüzyıllardır çatıştıkları diğer güçler karşısında etkilerini kaybetmemek adına Osmanlı'nın gücüne ihtiyaç duymuşlardır. 16. yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla uzanan süreçte, yerel güçlerin Mardin ve çevresindeki etkinlikleri kimi zaman birbirleriyle, kimi zaman Osmanlı yöneticileriyle çatışarak devam etmiştir. Bu çatışmalara rağmen ne yerel güçler, Osmanlı Devleti'nin kendilerine sunduğu "meşruluk" imkânından ne de Osmanlı, onların bölgedeki güçlerinden vazgeçebilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde, şer'îye sicillerinde " *Bağdad ve Basra ve Şehrizer Valisine*"¹² gönderilen fermanın yer alması, on seki-

8 Bkz; Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559), Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.64.

9 Bkz; Özkaya, age, s. 16.

10 MŞS 259, 27 Rebiülahir 1007/27 Aralık 1598, 8 Zilkade 1007/ 2 Haziran 1599 MŞS 259 ve 22 Receb 1007/18 Şubat 1599 tarihli belgeler.

11 Aydın ve diğerleri, age, s. 152.

12 MŞS 202, 16 M 1230/29 Aralık 1814 tarihli belge.

zinci yüzyılın ortalarında Bağdat eyaletine bağlanan Mardin'in, bu bağlılığı'nın devam ettiğini göstermektedir. Mardin, 1835'te Diyarbakir'e, 1839'da Musul'a, 1840'ta kısa bir süreliğine tekrar Diyarbakir'e, 1840-1842 tarihlerinde son kez Musul'a bağlı kaldıktan sonra, Osmanlı'nın sonuna kadar bir daha değişmemek üzere Diyarbakir Eyaleti'ne bağlanacaktır¹³.

İktidarın Yerel Ortakları: Aşiret, Eşraf, Cemaat

Yukarıda kısaca değindiğimiz Mardin'in Osmanlı hâkimiyetine girişinden on dokuzuncu yüzyıla kadar ki süreçte göze çarpan iki önemli unsur bulunmaktadır. Şehir, teorik olarak Osmanlı idaresince merkezden atan yöneticilerce yönetilmektedir. Ancak bu teorinin yanında şehrin gerçek yöneticileri yerel güç unsurları olarak değerlendirebileceğimiz aşiret ve eşraftan oluşmaktadır. Bunun yanında şehrin, bir sancak olarak eyaletlere bağlılığı bir sorun olarak karşımıza çıkmakta ve sık sık üç eyalet arasında el değiştirmektedir. Mardin'in durmadan Diyarbakir, Bağdat, Musul eyaletleri arasında gidip gelmesi merkezin kararı mıydı? Kuşkusuz nihai karar merkezi yönetimindi. Ancak eyaletler arasında gidip gelme sürecini yönlendiren yerel dinamiklerin katkısı da göz ardı edilemez. Bir yandan aşağıda değineceğimiz yerel güç unsurları diğer yandan yerel ile ilişkileri bağlamında yereli yönlendiren ve/veya yerelce yönlendirilen valiler merkezin verdiği nihai kararlarda, bazen merkezin kendisinden daha etkili olabiliyorlardı.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devletinin modernleşme çabalarının temelini merkezileşme oluşturmuştur. Merkezileşme çabalarının Mardin'inde içinde bulunduğu İmparatorluğun doğusuna yansımaları, devletin merkezileşme dayatması olarak görülmüş ve yüzyılların geleneksel yapısı sonucu ortaya çıkan yerel güç unsurlarının yeni çatışmalara sürüklenmesiyle sonuçlanmıştır.

Osmanlı'nın tüm merkezileşme çabalarına rağmen Mardin'in yerel güçleri on dokuzuncu yüzyılda da şehir üzerinde etkilerini devam ettirme çabası içindedirler. Osmanlı merkezileşmesinin en önemli engellerinden biri olarak karşımıza çıkan "*yerel güçler*" kavramı tek bir toplumsal organizasyonu ifade etmiyordu. On dokuzuncu yüzyıla kadar "*yerel güçler*" kavramı içine genellikle Müslüman toplulukların kendi klasik sosyal örgütlenmeleri çerçevesinde, şehir örgütlenme tarzı olarak "*eşraf*" ve kırsal örgütlenme tarzı olarak "*aşiretler*" girmektedir. Ancak kır-şehir ayrımının çok kesin sınırları mevcut değildi. Özellikle kırsala hâkim olmanın şehir merkezindeki yönetimle bağlantısı ve pazar olarak şehrin ekonomik değeri, kırsal örgütlenmeler olan aşiretleri şehir merkezinde de etkin olmaya itmisti. Bunların yanında yoğun nüfuslarına rağmen on dokuzuncu yüzyıla kadar iktidara ortak olma bağlamında bir güç olarak kabul edemeyeceğimiz fakat on dokuzuncu yüzyılda birazdan açıklayacağımız sebepler ile farklı şekillerde de olsa yönetsel bazı talepleri olan gayrimüslim cemaatleri de eklemek gerekir.

13 Aydın ve diğerleri, age, s.164.

Eşraf

Bu güçler içinde şehir merkeziyle ilişkisi en belirgin olan eşraftı. Etnik olarak çoğunlukla Arap veya Mustareb olan Mardin Müslüman nüfusu içinde, kendini kırsaldakinden farklı –*tüm kentlilik bilinçlerinde olduğu gibi daha üst-* görmesi şeklinde belirginleşen bir kentlilik bilincinden bahsetmek mümkündür. Hatta kentlilik bilincinin oluşumunda, kendini kırsalın karşısında tanımlama anlayışını merkeze aldığımızda, Mardin’de kentlilik bilincini artıran dolayısıyla şehir-kır ayrımını daha da belirgin hale getiren önemli bir faktörden de bahsetmek gerekir. Şehir ile kırsal arasındaki etnik farklılık. Şehir merkezindeki Arap/Mustarep nüfusa karşılık kırsal çevrenin önemli bir çoğunluğunun Kürt olması Mardin’de şehir-kır ayrımını daha da derinleştirmiştir.

Eşraf tanımı içinde yer alan ailelerin, dayandıkları ve kendilerine toplum içinde “elit” bir yapı kazandıran güçler/sebepler farklıydı. “*Kadim olmanın başka bir deyişle eski olmanın haklı olmakla eş tutulduğu*”¹⁴, Mardin’de, bu sebeplerin başında şehrin eskilerinden olmak geliyordu. Daha açık bir ifadeyle; şehrin daha eski olanları –*yeterli gücü bulunca-* şehir üzerinde daha fazla hak sahibi olduklarını iddia edebiliyorlardı. Bir diğer güç ekonomiydi. Bu güç, iltizam ve mukataa sistemi ile aslında devletin sahibi olduğu gelir kaynaklarını uzun süre ellerinde tutan geniş bir kesimle, az sayıdaki tüccarın elindeydi. Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında, hâkimiyetin yerel ayağını oluşturmak için resmi görevler verilen ailelerin zaman içinde elde ettiği güç de bu sınıf içinde yer almalarına sebep olabiliyordu. Aile bireylerinden birinin farklı bir dönemde konjoktürel bir sebeple de olsa, idari bir görevi üstlenmiş olması aileyi bu sınıf içine sokabiliyordu. İlmi konularda ön plana çıkan aileler bu yönleriyle elde ettikleri “*ayrıcılıklarla*” eşraf içinde sayılabiliyordu. Şehir yönetiminde ön plana çıkan naib ve müftü gibi görevliler genellikle bu ailelerden seçiliyordu. Seyyidlik de hem toplumca hem de devletçe önem atfedilen bir özellik olarak bir aile için eşraftan sayılmanın sebepleri arasındaydı.

Şehirli nüfus dışında, köken olarak kırsaldaki aşiretlerin kentleşen kısmı olarak nitelendirebileceğimiz ve güçlerini başlangıçta aşiretlerinden alan ancak zamanla bu güçle birlikte eşrafın dayandığı güçlerin en azından bir kısmını da elde eden bir sınıf da mevcuttu. Bu durumun en önemli örneği, Milli ve Kiki aşiretleriydi. Bu aşiretlerin şehirdeki uzantıları Millizâdeler ve Kikizâdeler olarak, şehirdeki eşraf/zâdegan sınıfı içindeki yerlerini almışlardı. Daşiler ve Mişkinler ise şehirdeki nüfuslarına rağmen halen sadece aşiretsel güçlerle ayakta kalan ailelerdi.

Eşraftan sayılan aileler yukarıda sayılan unsurların birine veya birkaçına mutlaka sahiptiler. Sahip olunan özelliğin fazla olması, etkinliğin de fazla olması anlamına geliyordu. Ancak etkinliğin her dönemde aynı olacağı anlamını taşımıyordu.

Mardin şer’iye sicillerinde eşraf olarak zikredebileceğimiz birçok ailenin ismi yer almaktadır. İncelediğimiz sicillerde adı geçen eşraf şunlar-

¹⁴ Fasih Ding, “Kadim Bir Cemaat ve Hoşgörünün Yerel Tarihi” Mardin Life, S.4, Mardin 2008, s.88.

dır: Ağazâdeler, Arapzâdeler, Azizzâdeler, Çınarzâdeler, Çukadarzâdeler, Ensarizâdeler, Faşuhzâdeler, Gömlizâdeler, Gözüzâdeler, Hacı Abdülkerimzâdeler, Hafızzâdeler, Haki Efendizâdeler, Halifezâde, Halilizâdeler, Hindizâdeler, Kanburzâdeler, Kermozâdeler, Kikizâdeler, Külahlizâdeler, Mataraclar, Mehmed Efendizâdeler, Milluzâdeler, Nikabzâdeler, Rıhyezâdeler, Necmizâdeler, Şeyhzâdeler, Şehidanzâdeler, Şerifzâdeler, Sıb'azâdeler, Şiarzâdeler, Terakizâdeler, Tiryakizâdeler, Zeynizâdeler, Zirkatlizâdeler. Bunlarla birlikte Şatanalar, Şahkulu ve Hamidiler de sayılması gereken önemli ailelerdir.

Mardin şer'îye sicilleri, şehir yaşamında eşraf olarak tanımladığımız ailelerin belirgin şekilde ön plana çıktıklarını göstermektedir. Para sirkülasyonunun önemli bir göstergesi olarak kabul edebileceğimiz mülk satışlarında daha çok etkin olanlar eşraftır. Bu durum şehir sermayesinin dolayısıyla ekonomik gücün eşrafta olduğunun göstergesidir. Şehrin belli başlı tüccarları da eşraf mensuplarıydı. Gözüzâdeler ve Necmizâdelerden bazıları "Tüccar-ı mutebaran" arasına girmeyi de başarmışlardı¹⁵. Kermozâdeler ticaretle birlikte iltizam ve mukataa gelirlerinde de önemli bir paya sahiptiler. Eşrafın sahip olduğu ekonomik güç, aileleri gelecek nesilleri için bir sigorta işlevi görecektir. Ailenin sahip olduğu gayrimenkullerin (ev, dükkan, tarla bağ-bostan) ailenin gelecek nesilleri arasında herhangi bir iflase uğramadan devamiyeti ancak bununla sağlanabiliyordu.

Şehir bürokrasisi de eşrafın elindeydi. Ulema sınıfının ulaşabileceği, naiblik ve müftülüklerde Hindizâdeler ön plana çıkmıştır. Ağazâdeler (Mardinizâdeler)¹⁶ şehir uleması içinde yer alıyorlardı. Şehrin ilmiye sınıfı içinde sayabileceğimiz Hindizâde ve Ağazedelerle birlikte Necmizâdeler ve Faşuhzâdeler bürokratik görevlerde (*klasik adlandırmasıyla kalemiye sınıfında*) etkin ailelerdi. 1859'da Necmizâde İsmail Hakkı efendi Mardin şehir merkezini aşip eyalet düzeyinde bir idari görev, Kürdistan evkaf müdürlüğünü, elde edebiliyordu¹⁷. Azizzâde ve Şehzâdeler mahkeme vekillikleri¹⁸, Kömlizâdeler müjdecilik adı verilen ve hacı adaylarından haber getirip-götürme işiyle görevliyidiler¹⁹. 1840'ta Mardin'e yerleşen Hamidiler ise tarikat etkisiyle eşraf arasında yerlerini alıyorlardı²⁰.

Kikizâdeler, Millizâdeler ve Gözüzâdeler (Yakup Paşazâdeler) şehrin üst düzey yöneticiliğine taliptiler. Daşiler ve Mişkinler ise şehirde daha çok askeri gücü temsil ediyorlardı.

Aşiretlerle kıyaslandığında eşraf, merkezi otorite açısından daha az tehlike arz ediyordu. Yerleşik olmaları sebebiyle etki alanlarının sınırlı olması, aşiretler gibi nüfus hareketliliğine sebep olmamaları merkezi otorite için

15 MŞS 197, 17 Zilhicce 1278 ve MŞS 236, tarih yok. s. 46.

16 Bkz; Kamil Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker, Mutasavvıf: Ömer Fevzi Mardin (1878-1953)" Makalelerle Mardin IV, İstanbul 2007.

17 MŞS 23527 B 1275/2 Mart 1859.

18 MŞS 193, 29 (?) Zilhicce 1282/15 Mayıs 1866.

19 MŞS 242, 6 R 1259/6 Mayıs 1843.

20 Bkz; Muhammed Sadık Hamidi, "Mardinli Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi" Makalelerle Mardin IV, İstanbul 2007.

daha az tehdit oluşturmalarının önemli sebepleriydi. Bununla birlikte, sosyal ve ekonomik alanlarda kazandıkları ayrıcalıkları idari alanda da elde etmek ve dönemsal idari görevlerini sürekli kılmak istemeleri merkezîyetçilik açısından eşrafın tehlike oluşturmalarının başlıca sebebiydi.

Aslında şehre merkezden atanan yöneticiler genellikle eşrafla çalışmayı tercih ediyorlardı. Bölgedeki yerel güçler arasından atanan yöneticiler ise doğal bir ayrışmaya sebep oluyorlardı. Eşrafın aşiretlerle çatışmalarında aşiretler askeri güçleri ile ön plana çıkarken, eşraf merkezi otorite nezdinde kulis yapabilme ve merkezin desteğini alabilme avantajını kullanıyordu. Bazen de aşiretler arasındaki çatışmalardan faydalanarak karşıt aşiretlerle ittifak kuruyorlardı. Aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmaları şehirde her alanda yıkıcı bir etki oluştururken, eşrafın kendi arasında veya şehir yöneticileri ile çatışmaları ise sadece idari tıkanmalara sebep oluyordu.

Aşiret

Mardin'in Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından yapılan ilk tahrirlerde "cemaat-i ekrad" başlığı altında bölgedeki yarı-göçebe ve yerleşik aşiretlerin tahriri yapılmıştır. Bu aşiretlerden bazıları zaman içinde isim değiştirmiş, bazıları bölgeyi terk etmiş, bir kısmı ise başka bir aşirete katılmıştır²¹.

Ondokuzuncu yüzyıl kayıtlarında (mesarifat defterlerinde) adları geçen aşiretler ise şunlardır: Aşiret-i Kikiyan, Aşiret-i Sürgiciyan, Aşiret-i Ömeryan, Aşiret-i Milli, Aşiret-i Dekkori, Aşiret-i Suherkan(?), Aşiret-i Berifan, Aşiret-i Kalenderan, Aşiret-i Korok, Aşiret-i Mirsinan, Aşiret-i Bundi, Aşiret-i Daşıyan, Aşiret-i Denadi, Aşiret-i Divavi, Aşiret-i Tay²².

Aşiretlerin bir kısmı sadece kırsalda değil aynı zamanda şehir merkezinde de etkin olma çabası içindedirler. Bu bağlamda ön plana çıkan aşiretler Milli, Kiki, Ömeryan, Sürgücü, Daşi ve Mişkin aşiretlerdir.

Şehir merkezinde mücadele alanları genellikle şehir yöneticiliğine veya yönetimin herhangi bir kademesine talip olma ve yöneticilerle anlaşamama şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu sebeplerle hem birbirleriyle hem de merkezden atanan yöneticiler ile hem de eşrafla çatışıyorlardı. 18. yüzyılda Milli ve Kiki aşiretlerinin Mardin yöneticiliğini resmen aldıkları dönemler olmuştu. Bu iki aşiret özellikle de Milliler bu anlamda şehirde eşraf tarafından da bir noktaya kadar kabullenilmiş görünmektedirler. Ancak özellikle Daşi ve Mişkin aşiretlerinin şehir yönetimiyle ilgili girişimleri genellikle çok yoğun bir çatışmanın yaşanmasıyla sonuçlanıyordu. Bu iki aşiret şehir yönetiminde etkin olmak için sık sık birbirleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. İki aşiretin çatışması şehir üzerinde genellikle yıkıcı bir etki oluşturmuştur. Bunun en önemli sebebi bu çatışmaların sadece kendi aralarında kalmayıp ikisinin de doğal müttelikleri haline gelmiş Ömeryan ve

21. M.Salih Erpolat, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı'ndaki Aşiretler", I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s. 448-466.

22. MŞS 217, 27 Safer 1263/14 Şubat 1847.

Sürgücü aşiretlerinin de bu çatışmalarda taraf olmalarıdır. Daşi aşiretinin şehre hâkim olduğu veya şehirde etkinliğinin arttığı her dönemde Sürgüçüler müdahale etmiş ve yıkıcı bir şekilde şehre saldırmışlardır. Daşi, Mişkin, Ömeryan ve Sürgücü aşiretlerinin şehirde huzursuzluk çıkardığı dönemlerde, Mardin'de genellikle kentlilik bilinciyle Mardin'i koruma refleksi gelişiyor hatta bazen, muhtemelen eşrafın örgütlemesiyle, halk ayaklanmaları yaşanıyor. Bazen merkezden atanan yöneticilerin Daşi veya Mişkin aşiretlerinden birini desteklemesi veya şehri yönetmek için bu aşiretlerin askeri gücünü ihtiyaç duyması, eşrafın örgütlü bir şekilde bu yöneticileri eyalet merkezine şikâyet etmeleriyle sonuçlanıyordu. Her iki aşiretin de bu süreçte Mardin'e hâkim olma çabalarına rağmen zaman içinde Kürt ve aşiret kimliklerinden uzaklaşıp Araplaşmaları ve şehrin kendi örgütlenme tarzını benimsemiş olmaları ilginçtir. (Daşiler; Beyt Mirzo, Beyt Davut Silo, Beyt Davut Velo) Bu aynı zamanda şehrin dönüştürücü etkisini göstermektedir.

Aşiretlerin kırsalda merkezi otoritenin asker ve vergi toplama girişimleri karşısında saklanma ve çatışma stratejileri sebebiyle sık sık devletle karşı karşıya geliyorlardı. Buna karşılık devlet tarafından takibata uğruyorlar veya yerleşik hayata geçirilmeye çalışılıyorlardı. Osmanlı hâkimiyetin ilk yüzyılında başlayan aşiretleri yerleşik hayata geçirme politikası ondokuzuncu yüzyılda da etkili bir şekilde devam etmiştir. Özellikle Bedirhan Bey isyanının ardından sindirilmiş aşiretlere karşı bu politika daha etkili bir şekilde işlemeye başlamıştır. Milli aşireti öncelikle bazı vergilerden muaf tutularak Mardin çevresindeki harap köylere yerleştirilmiş, ardından bu köyler birleştirilerek bir nahiye haline getirilmiştir. Ömeryan aşiretinin merkezi olan Mazerti ise yine çevre köylerle birleştirilerek bir kaza olarak örgütlenmiştir. Aynı şekilde Sürgücü aşiretine bağlı köyler de birleştirilip bir kaza olarak örgütlenmiştir. Bu girişimlerle bir yandan aşiretler yerleşik hayata geçirilirken diğer yandan aşiretlerin yönetici kadroları muhtar ve nahiye müdürleri olarak atanarak merkezi yönetime dâhil ediliyorlardı. Ayrıca aşiretlerin yaşam alanlarına resmi bir sınır da çizilmiş oluyordu. İlginç bir şekilde bu yeni örgütlemeler sonrasında Ömeryan ve Sürgücü aşiretlerinin şehir merkezine müdahalelerine rastlamamaktayız.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında idari yapıda meydana gelen en önemli gelişme meclisli yönetimdir. Taşrada idari, adli ve mali konularda oluşturulan meclisler bölgedeki yerel güçler için yeni bir çatışma alanı oluşturmuştur. Bu meclislere girmek aynı zamanda şehir yönetiminde etkin olmak anlamına geliyordu. Bu meclislere girmek için belli şartlar aranıyordu. Mutebarandan olmak, okur-yazar olmak ve belli bir miktarın üzerinde vergi veriyor olmak bu şartlardandı. Bu meclislerde aşiretlerden çok eşrafın etkin olması yüzyılın ikinci yarısında aşiretlerin gücünün büyük ölçüde azaldığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Yüzyılın sonunda ise II. Abdulhamid'in uyguladığı politikalar neticesinde aşiretler bölgedeki güçlerini tekrar arttırmışlardır. Özellikle aşiretlerden oluşan Hamidiye alaylarının kurulması aşiretleri devlet destekli bir güç haline dönüştürmüştür. Hamidiye alayları içinde en etkili aşiret Millilerdir. Mar-

din çevresinde Hamidiye alayı teşkil edilen bir diğer aşirette Kiki aşiretidir. Hamidiye alayları aşiretlerin sadece kırsalda değil şehir merkezinde de etkinliklerini artırmıştır. Bu durum eşrafın tepkisine sebep olmuş alayların sık sık şikâyet edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Cemaatler

Ondokuzuncu yüzyıla kadar Mardin ve çevresindeki hâkimiyet mücadelelerinde taraflar sadece Müslümanlardı. Abdusselam Efendi gibi dönemin kaynakları gayrimüslimlere hiç değinmedikleri için eleştirilirler. Ancak Abdusselam Efendi bakış açısını daha çok idari çatışmalara yoğunlaştırmış olması gayrimüslimlerden bahsetmemesinin en önemli sebebidir. Gayrimüslimler on dokuzuncu yüzyıla kadar yoğun nüfuslarına rağmen bölgedeki çatışmanın tarafı değildir. Osmanlı resmi kaynakları da bu konuda aynı izlenimi vermektedir.

Bu durum gayrimüslimler sosyal ve ekonomik hayat içinde nüfuslarıyla orantılı bir rol oynamadıkları şeklinde değerlendirilmemelidir. Sosyal hayat içinde oldukça aktif olan gayrimüslimler şehir hâkimiyeti mücadelesinde yer almamışlar ve bölgedeki güçlerle karşı karşıya gelmemişlerdir.

Ancak on dokuzuncu yüzyıl gayrimüslimlerin, cemaat yapılarının büyük ölçüde değiştiği bir yüzyıl olmuştur.

Bu yüzyıl hemen her alanda olduğu gibi millet sistemi için de yüzyıllardır biriken sorunların tıkanıklığa yol açtığı bir yüzyıldı. Bu tıkanıklıkla birlikte, gayrimüslimlerin Batı dünyasıyla gittikçe yoğunlaşan ilişkileri sonucunda dünyaya bakış açılarının din eksenli cemaat anlayışından etnik köken eksenli milliyet anlayışına doğru hızlı bir değişim yaşamışlardır. Bu durum Osmanlı devletini gayrimüslimlerle ilgili bazı reformlar ve düzenlemeler yapmaya zorlamıştır. Bu düzenlemelerde Osmanlı'nın sadece kendi iç sebeplerine dayandığını söylemek çok mümkün değildir. Batılıların emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için Osmanlı sınırlarındaki gayrimüslimleri hareket noktası yapmaları ve bu amaçla Osmanlı Devleti'ni zorlamaları, bu düzenlemelerin yapılmasında önemli bir sebep olmuştur.

Gayrimüslimlerin yüzyılın başından itibaren ekonomik alanda Avrupa'nın imkânlarından yararlanmaya başlaması ve Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerden oluşan bir "*Avrupa Tüccarı*"²³ sınıfının ortaya çıkması, bu yeni yerel gücün finansman kaynağını oluşturmuştur.

İlginç bir şekilde gayrimüslimlerin yönetime ortak olma sürecinde başlangıç noktası Müslümanlarla ilişkileri olmamıştır. Batı Hıristiyanlığının Doğu Hıristiyanlarına yönelik başlattıkları misyonerlik faaliyetleri ve bu faaliyetler sonucunda cemaatlerin parçalanması bu sürecin başlangıcı olmuştur. Özellikle Katolik misyonerlerin faaliyetleri cemaatleri iç çatışmalara itmiş ve bu çatışmalar sonrası destek arayışlarına yol açmıştır.

²³ Bkz; M.S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", Osmanlı Devleti Tarihi, Editör; Ekmeleddin İhsanoğlu, C. II İstanbul 1999, s. 382.

Bu çatışmaların Osmanlı merkezindeki ve uluslar arası boyutunu bir kenara bırakıp yerele yansımaları üzerinde durursak; Kilise örgütlenmeler cemaatleri üzerinde daha etkili olmanın yollarında biri olarak yaşadıkları şehrin idari yapısında etkili olmayı görüyorlardı. Bu bir yandan kendi aralarında, diğer yandan merkezden atan yöneticilerle öbür yandan Müslüman yerle güçlerle çatışmalarını beraberinde getiriyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında oluşturulan meclisli sistemde gayrimüslimlere belli bir kontenjan ayrılması şehir idaresinde karşıt cemaatler ve Müslüman yerel güçlerle karşı karşıya gelecekleri yeni alanlar oluşturmuştur. Meclislerin oluşumu sırasında Ermeni ve Süryanilerin üye seçiminde anlaşmamaları, birbirlerini usulsüzlükle suçlamalarına ve birbirleri hakkında şikâyetle bulunmaları sık yaşanan bir durumdu. Ayrıca meclislerin gayrimüslim üyeleri çok küçük meseleler dolayısıyla Müslüman üyelerle de karşı karşıya gelmişlerdir.

Bu gelişmelerin en önemli sonucu Müslümanların artık şehir hâkimiyet çatışmalarında gayrimüslimleri de rakip olarak görmeleridir. 1886-1890 arasında şehir merkezinde küçük çapta da olsa Müslim-gayrimüslim çatışmaları yaşanmıştır. Ancak bu gelişmelerin asıl yansımaları 1895 tarihi Ermeni olayları ve sonrasında olacaktır.

Sonuç

On altıncı yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine giren Mardin, teoride klasik Osmanlı idari sistemi içinde sancak veya kaza olarak örgütlenmesine rağmen hemen her dönem, Osmanlı öncesi oluşmuş ve Osmanlı döneminde de etkinliğini devam ettirmek isteyen yerel güçlerin etkin olduğu bir şehirdir. Yerel güçlerin talep ve etkinlikleri, Osmanlı'nın merkezîyetçi anlayışı ile gelişse de, mevcut yapı içinde kendini meşrulaştırabilecek kanallar oluşturmuştur. On dokuzuncu yüzyıla kadar eşraf ve aşiretler gibi Müslüman örgütlenmeleri olarak karşımıza çıkan bu güçlere on dokuzuncu yüzyılda gayrimüslimler de eklenmiştir.

Yerel güçlerin şehir yönetimindeki etkileri dönemsel değişiklikler gösterse de, hemen hiçbir dönem tamamen ortadan kalkmamıştır. On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı'nın, Tanzimat uygulamasıyla giriştiği merkezileşme çabalarına rağmen yerel güçlerin etkinliği devam etmiştir. Bu güçlerin Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyet dönemindeki durumları genel olarak şu şekilde özetlenebilir:

Eşraf, Abdulhamid sonrası ve Cumhuriyet döneminde, yukarıda belirttiğimiz, siyasi kıvraklıkları sayesinde yeni sisteme adapte olmakta zorluk çekmemiş ve güç olmaya devam etmiştir. Bu sisteme aşiretin dahil ise ancak tek parti döneminin ardından olmuştur. Aşiretler Cumhuriyet'in her milli hem de laik yönüne adapte olmakta zorlanacaklardır. Yerel güçler arasındaki en hazin son cemaatlerin olmuştur. Bu süreçte sadece bölgedeki etkinliklerini değil aynı zamanda nerdeyse tüm varlıklarını kaybetmişlerdir